

**“NIZOMIY VA NAVOIYNING
ADABIY MEROSI:
BADIY TIMSOL VA INSON
FALSAFASI UYG‘UNLIGI”
MAVZUSIDAGI
XALQARO
ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI**

Qo‘qon - 2026

UDK: 159.922+159.938.362

KBK: 87.52

©Qo‘qon universiteti, 2026; ©«SCIENCE PRINT» MCHJ», 2026.
“Nizomiy va Navoiyning adabiy merosi: badiiy timsol va inson falsafasi uyg‘unligi”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.: «SCIENCE
PRINT» MCHJ», – Toshkent, 2026, 497 b.

Qo‘qon universiteti direktori

G.E.Zaxidov tahriri ostida

Tahrir kengashi:

Almaz Ülvı Binnatova - filologiya fanlari doktori, professor

Boqijon To‘xliyev - Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jabbor Eshonqulov - Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Minhojiddin Mirzo – O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining birinchi
o‘rinbosari

Nurboy Jabborov – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Maqsud Asadov – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Olimjon Davlatov- Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, professor

Zeboxon Qobilova – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Saidbek Boltabayev – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Mazkur to‘plam 2026-yil 16-yanvardagi Qo‘qon universiteti Kengashi tomonidan
ma‘ullangan va nashrga tavsiya etilgan. To‘plamga kiritilgan maqolalarning
mazmuni, ilmiyligi hamda keltirilgan ma‘lumotlarning to‘g‘riligiga mualliflar
mas‘uldir.

Konferensiya materiallarini nashrga tayyorlaganlar:

Sh.Jumanova, M.Imomaliyeva, N.Tursunova, H.Raimova, N.Javharova

14. Péri, Benedek. (2021). "How Mīr 'Alī-Shīr Navāyī's Persian Poetry Influenced the Poet-Warrior Ottoman Sultan Selim I (1512–1520)." *Alisher Navoi*, 1(2), 32-38.

15. Raby, Julian. (1982). "A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts." *Oxford Art Journal* 5, no. 1: 3–8.

16. Toutant, Marc. (2022). "Quand Soliman (Muḥibbī) 'imite' Nawâ'î : des pratiques littéraires de cour à l'âge classique." *Déchiffrer le passé d'un empire : Hommage Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes ichida*, édité par Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, et Benjamin Lellouch, Collection Turcica, vol. XXVII, 97–116. Paris – Louvain – Bristol, CT: Peeters.

"XƏMSƏ" MÜƏLLİFİ XACU KİRMANININ HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Zəhra Allahverdiyeva,

dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu; Ozarbayjon.

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Xülasə. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi sənətinin istedadlı davamçısı Xacu Kirmaninin həyatı və ədəbi irsinin öyrənilməsinin zəngin tarixi vardır. Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumatları orta əsr təzkiyəçiləri vermişlər. Həmdullah Mustafa Qəzvini, Dövlətşah Səmərqəndi, Əlişir Nəvai, Molla Abdünnəbi Fəxr əz-Zəmani Qəznəvi və başqaları Xacu Kirmaninin həyatı və şəxsiyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Dünya şərqşünaslığında Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığına dair müxtəlif problemlər ətrafında - Ç.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun, A.Krımski, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, S.N.Kirmani, F. Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Ləvənd, Q.Əliyev, M.Kazımov, M.Məhəmmədi, B. Quliyeva və başqa alimlərin əhəmiyyətli tədqiqatları mövcuddur. Təqdim olunan məqalədə Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra, Nizami Gəncəvi "Xəmsə" sini XIV əsrdə ikinci olaraq davam etdirən Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı üzərində bəzi məqamlara toxunmuşuq.

Açar sözlər: *Xacu Kirmani, Nüsey Kuhi, Təbriz, Hülaku, Kaziruni*

Abstract. There is a rich history of studying the life and literary heritage of Khaju Kirmani, a talented follower of the art of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. The initial information about Kirmani's life and work was provided by medieval chroniclers. Hamdullah Mustafa Qazvini, Dovlyatshah Samarkandi, Alisher Navoi, Molla Abdunnabi Fakhr az-Zamani Qaznavi and others have significant information about the life and personality of Khaju Kirmani. In world oriental studies, there are significant studies by scholars such as C.Rye, P.Khammer, F.Erdman, Schaefer, Pitsey, E.Braun, A.Krymsky, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Safa, M.Moin, A.S.Khansari,

S.Nafisi, K.Ayni, S.N.Kirman, F. Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Levand, G.Aliyev, M.Kazimov, M.Mahammadi, B.Guliyeva and others on various problems related to the life and work of Khaju Kirmani, who was the second to continue Nizami Ganjavi's "Khamsa" in the 14th century after Amir Khosrov Dahlevi.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi sənətinin istedadlı davamçısı Xacu Kirmaninin həyatı və ədəbi irsinin öyrənilməsinin zəngin tarixi vardır. Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumatları orta əsr təzkiyəçiləri vermişlər. Həmdullah Mustafa Qəzvini, Dövlətşah Səmərqəndi, Əlişir Nəvai, Molla Abdünnəbi Fəxr əz-Zəmani Qəznəvi və başqaları Xacu Kirmaninin həyatı və şəxsiyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Dünya şərqşünaslığında Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığına dair müxtəlif problemlər ətrafında - Ç.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun, A.Krımski, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, S.N.Kirman, F. Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Ləvənd, Q.Əliyev, M.Kazimov, M.Məhəmmədi, B. Quliyeva və başqa alimlərin əhəmiyyətli tədqiqatları mövcuddur.

Təqdim olunan məqalədə Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra, Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sini XIV əsrdə ikinci olaraq davam etdirən Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı üzərində bəzi məqamlara toxunmuşuq.

Xacu Kirmani 1281-ci ildə (hicri-689) Kirman şəhərində anadan olmuşdur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu tarixi Xacunun özünün “Gül və Novruz” əsərinin sonunda verdiyi məlumata əsasən müəyyənləşdirmişlər. Şair həmin əsərində yazır:

رسیده ماه ذیحجه بعشرين
ببام آورده کردون خشت زرین
زهجرت ششصد و هشتاد و نه سال
شده پنجاه روز از ماه شوال
من از کتم عدم بر داشتم راه
سمن زار وجودم شد چرا کاه
[Xacu, 1971, s.273]

Zilhiccə ayının 20-si etişdi,
Fələk qızıl külçəsini göyə qaldırdı.
Hicrətdən altı yüz həştad doqquz il,
Şəval ayından on beş gün keçmişdi.
Mən sirli ədəmdən yola düşdüm,
Səmənzar (yaşıl) vücudum nədən saman oldu?

Bu beytlərdəki tarixə əsasən, Xacu Kirmani özünün hicri 689-cu ildə şəvval ayının 15-də anadan olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, şairin doğum tarixi ətrafında tədqiqatçıların fikri ekdil deyildir. Belə ki, yuxarıdakı beytlərə əsasən, Hüseyn Kuhi şairin “*hicri 689/m.1281-ci ilin zilhiccə ayında doğulduğunu*” [Kuhi,1927, s.۵] göstərmişdir. Əli Nəzmi isə bu tarixi 10 il əvvələ çəkərək, şairin “*679-cu il şəvval ayının 15-də anadan olduğunu*” [Nəzmi,1990,s.91] olduğunu söyləmişdir.

Xacunun ata-anası Kirmanın sayılıb –seçilən zadəganlarından olmuş, hələ uşaqlıq vaxtından onu əsilzadələrə məxsus “Xacə” deyə çağırıbmışlar. Səid Nəfisi hicri 1307/m.1928-ci ildə qələmə aldığı -

“نخلبند شعرا ” احوال و منتخب اشعار خواجه کرمانی - (“Şairlərin nəxlbəndi” - Xacu Kirmanınin həyatı və seçilmiş şeirləri) adlı əsərində şairin “Xacu” təxəllüsü ətrafında araşdırma aparmışdır. Müəllifin yazdığına əsasən, “Xacu- təxəllüsü - “Xacə”- sözünün incə, əzizləmə formasıdır və şair həmin adı özünə təxəllüs götürmüşdür” [Səid Nəfisi,1928, s.8].

Xacunun əsərlərindən məlum olur ki, onun bütün uşaqlığı Kirmanın ziyalı şəxsiyyətləri, xüsusən şairlər arasında keçmiş və ustad müəllimlərdən dərs almışdır. Bir çox tədqiqatçılar ona şairlik ilhamının uşaqlıqdan verildiyini qeyd etmişlər.

Xacu “Rövzətül-ənvar” əsərində “Kiçik yaşımda yuxuda gördüyüm bir mələk və onun təbiri” hekayəsində təsvir edir ki, *“kiçik yaşlarımda, səba eli əsdiyi zaman vəqtimin ayinəsində səfa var idi. Müəllimimin söhbəti ilhamımı qəm dağıdan rüzgar kimi oyadırdı. Bir löbət camallı (mələk) yuxuma girdi və xəbər verdi: Ey şirin sözlü tuti! Sən məliki- süxəndan olacaqsan. Əqlin, kamalın göylərə bülənd olacaqdır”* [Xacu,1991,s.42].

Xacu ilk təhsilini Kirmanda almışdır. Daha sonra Səid Niyaz Kirmanınin göstərdiyi kimi, *“O, ömrünün mühüm bir hissəsini, 20 ilə yaxın dövrünü elm və təhsil almaq və dövrü haqqında məlumat toplamaq məqsədilə müxtəlif şəhərlərə səyahətlər etməklə keçirmişdir”* [Səid Niyaz,1991,s.18].

Səid Nəfisi, Bastani Parizi, Hüseyn Kuhi Kirmani, Əli Nəzmi, Səid Niyaz Kirmani, Bilqeyis Quliyeva kimi alimlər şairin həyatına və dövrünə dair araşdırmalarda onun Şərqi bir sıra mədəniyyət mərkəzlərinə, o cümlədən, Məkkə, Təbriz, Marağa, İsfahan, Şiraz, Bağdad, Misr və başqa şəhərlərə səfər etdiyini, görkəmli sufilərlə görüşdüyünü qeyd etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xacunun əsərləri həmçinin onun həyatı və səfərlərinin salnaməsidir. “Humay və Humayun”da yazır:

چو افتاده آهوی سر در کمند
درین شهر تاکی شوی شهر بند
برو ترک بین محنت آباد گیر
لب دجله و راه بغداد گیر
ز هر گوشه درمان دردی طلب
ز هر چشمه ای آب خوردی طلب

[Xacu,1991, s.324)

*Bir ahu kimi başın kəməndə düşüb,
Bu şəhərdə nə vaxtadək bağlanacaqsan?
Bu möhnətli eri tərək elə,
Dəclə kənarını və Bağdad yolunu tut.
Hər guşədən dərdinə dərman istə,
Hər bir çeşmədən su içmək istə.*

Ömrünün gənc çağlarında səyahətlərə çıxan şair “Xəmsə”yə daxil etdiyi ilk məsnəvisi “Humay və Humayun” da (1332) –“*Bu möhnətli eri tərək elə; Dəclə*

kənarını, Bağdad yolunu tut” [Xacu,1991, s.324] söyləyən şair Kəbəni ziyarət edib Bağdad şəhərinə gəlmiş, burada dövrünün görkəmli şeyx və ədibləri ilə görüşmüş, Bağdad ədəbi mühiti onun dünyagörüşü və yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Özünün məşhur “Risalətül-Badiyə” əsərində “Qüdsülruh kimi qüds aləminə üz tutub müqəddəslərlə ülfət bağladığını və hicaz məqsədilə “İraqın böyükkləri ilə” səfərə çıxdığını söyləyən Xacu Kirmani “Gövhərnəmə” əsərində qeyd etdiyinə əsasən, Bağdad şəhərinə həm “*dini elmlərin mərkəzi*” [Xacu,1991,s.246] kimi baxmış, həm də buranın tarixi, ədəbiyyatı və folkloru ilə də yaxından tanış olmuşdur.

Xacunun səyahətlərini o dövrün məqbul hadisəsi kimi qəbul edən Səid Niyaz Kirmani qeyd edirdi ki, onun yaxın və uzaq səyahətləri iki səbəb üzündən - elm və təhsil almaq və öz dövrü, mühiti haqqında məlumat toplamaq məqsədi daşıyırdı. Xacu bu dövrdə padşahların sarayındakı şairlərin içərisində diqqəti cəlb edən modern sənətkarlardan biri idi, onu həm maddi cəhətdən təmin edirdilər, həm də əsərlərinin yayılmasına təminat verirdilər, beləcə, öz əsərlərini asan tərzdə xalqa çatdırı bilirdi. Beləliklə, o, “*Böyüklik və izzət əldə etmək üçün dar mühitdən geniş vadiyə səfər etdi, su içdiyi hər çeşmədən süzülüb axdı və bu cəhətlərinə görə, istedadlı zəka sahibi oldu, fikir və ideyları eni oldu*” [Səid Niyaz,1991,s.8].

Azərbaycan alimi Bilqeys Quliyeva Xacu Kirmaninin həyatı və səfərləri haqqında eni və əhəmiyyətli məlumat verərək yazır: “*Xacunun Kirmandakı həyatı tamamilə hamar olmamışdır. Şair, görünür, böyük maddi çətinliklər yaşayıb, şəhəri haqqında böyük hərarətlə danışsa da, buna baxmayaraq, tez-tez taleyindən gileylənir, tez bir zamanda səfərə çıxmaq arzusunu bildirir*” [Гулиева,2010, s.37].

Onu qeyd etmək vacibdir ki, Xacu Kirmani özü səyahətə can atmasının bir səbəbini də müqəddəs ziyarətgahlara səfər etməkdə və qələmini daha da püxtələşdirmək niyyətində olduğunu obrazlı şəkildə “Rövzətül-ənvar” əsərində belə ifadə etmişdir:

در سرم افتاد هوای سفر
و آمدم از خانه صورت بدر
غوطه به دریای معانی زدم
خیمه به صحرای امانی زدم
عزم رحیل از دلم آرام برد
مصری کلکم به ره شام برد
کرد دلم جان مقدس سبیل
در حرم قدس به بوی خلیل

[Xacu,1991, s.97]

*Başıma səfər havası düşmüşdü,
Və surət evindən kənara çıxdım.
Mənalər dəryasına üzdüüm,
Oman səhrasında çadır qurdum.
Getmək əzmi könlümün rahatlığını aldı,
Misiri qələmim məni Şam yoluna apardı.
Könlümü müqəddəs cana -
Qüdsül-hərəmdə Xəlilin ətrinə ehsan etdim.*

Şair gözdiyi ölkələrdə insan cəmiyyətinin dərd və ağrıları ilə üzləşmiş, haqsızlıq və zülmün ədalət üzərində təntənəsini görüb könü qubar bağlamış, bu dünyada ədalət axtarmış, öz yaradıcılığını dövrün sufi-humanist dünyagörüşü ilə zənginləşdirmiş, əsərlərində zülm və ədalətsizliyə qarşı kəskin etirazını bildirmişdir.

XIV əsrdə Əmir Xosrovdan sonra ikinci olaraq, Nizami “Xəmsə”sinə cavab yazmış Xacu Kirmani istedadı və zəkasına görə öz müasirləri arasında seçilən sənətkardır. Şairin müasirləri - Xacə Salman Savəci, Nasir Buxari, Təbib Şirazi, Mövlana Müzəffər və başqa şairlər məşhur idilər. Dövlətşah Səmərqəndi bu şairləri “Sultan Əbu Səidin müasirləri olan şairlər” adlandırırdı. Bu şairlər içərisində Xacu Kirmanidən başqa kimsə Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sinə bütöv şəkildə nəzirə, yaxud cavab yazmağa girişməmişdir. Onların arasında Xacu Kirmaninin müasiri Bağdad sarayına - Hülaku xanı Şeyx Həsən Nuyana (1336-1356) və onun oğlu Sultan Üveysə yaxın olan Salman Savəci seçilirdi. Məlumdur ki, Salman Savəci həmçinin Nizami ədəbi məktəbinə mənsub sənətkardır. Onun “Xəmsə” mövzularında yazdığı “Fəraqnamə” və “Cəmşid və Xurşid” adlı iki məsnəvisi məlumdur. Şair məşhur “Cəmşid və Xurşid” əsərini Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasına nəzirə olaraq yazmışdır.

Xacu Kirmaninin “Xəmsə” mövzularına girişməsi onun təhsili və səyahətləri ilə əlaqədar həyatında baş verən təbəddülatlarla, mütalibə dairəsinin genişlənməsi və elmi-fəlsəfi və dini biliklərə yiyələnməsi ilə sıx bağlıdır. Xacunun Kirmanı tərk etməsi haqqında “Divan”ındakı beytlərdə nümunələr diqqəti cəlb edir:

تابکی خواجو توان بودن بکرمان پای بند
سر بر آور همچو ایوب و ز کرمان در گذر

[Xacu, 1995, s.231]

*Nə qədər, Xacu, Kirmanda ayağı bağlı tab gətirəcəksən,
Əyyub kimi başını çıxart və Kirmandan keç.*

Yaxud:

میل خواجو همه خود سوی عراقست مگر
صبر ایوب خلاصی دهد از کرمانش

[Xacu, 1995, s.254]

*Xacunun öz meyli tamam İraq tərəfədir, məgər
Kirmanından Əyyub səbri ilə xilas tapar?*

Şair 1318-1336-cı illərdə Xuzistan və Azərbaycana səyahət edir, Təbriz, İsfahan, Həmədan şəhərlərini gəzir. Oradan Ərəbistana - Hicaza gedir. “Divan”ında yazır:

صبر ایوب کسی را که نباشد در رنج
حذر از محنت کرمان نکند چون نکند
چون درین مرحله خواجو اثر از گنج نیافت
ترک این منزل ویران نکند چون نکند

[Xacu, 1995, s.180]

*Bir kəsin ki, əzab içində Əyyib səbri olmaya,
Kirman möhnətindən həzər etməsin, necə etməsin?*

*Bu mərhələdə indi ki, xəzinədən əsər tapmadı Xacu,
Bu viran mənzili tərk etməsin, necə etməsin?*

Xacu Kirmani öz səyahətlərində dövrünün görkəmli sufi şeyxləri ilə görüşür ki, bu da onun dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynamış olur. Şairin mürsidiyyə təriqətinə mənsub olduğunu, Şeyx Əbu İshaq Kazeruninin müridi olduğunu tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Abdürrazak Türk “Ərzurumun qəndilləri” əsərində Əbu İshak Kaziruni haqqında məlumat verərək yazır: “*Ebu İshak künyesiylə və Kazeruni nisbesiylə məşhur olmuşdur. M.963, h.352 senesi Ramazan ayının yarısına rastlayan Pazartesi günü Şiraz civarındakı Kazerun kasabasında dünyaya gəldi. Miladi 1034, h. 426 Senesinde Kazerunda vəfat etdi. Kabri- şerifləri oradadır*” [Abdürrazak,2014,s.288]. Xacu özü "Divan"ında Şeyx Əbu İshaq Kazirunini yad edərək yazmışdır:

*نوازشی بکن از اصفهان که گشت روان
از آب دیده ما زنده رود سوی عراق
کمال رتبت خواجه همین قدر کافیت
که هست بنده ئی از بندگان بواسحق*
[Xacu, 1995,s.264]

*Bir nəvaziş göstər İsfahandan ki, yola düşüb
Bizim göz yaşımdan İraq tərəfə çay axır.
Xacunun kamali-rütbəsi o qədərdir (artıqdır)
Ki, bəndəlikdə Əbu İshaqın bəndəsidir.*

B. Quluyeva “Xacu Kirmaninin “Samnamə” və “Humay və Humayun” poemaları” (2010) monoqrafiyasında Əbu İshaq Kaziruninin təxəllüsləri, mənsub olduğu sufi- Mürsidiyyə təriqəti, Şeyxin müridi Şeyx Əmin əd-Din Məhəmməd Bolyani haqqında, eləcə də Xacunun öz mürsidinə həsr etdiyi qəsidə və tərcibənd haqqında məlumat verərək yazır: “*Mürşidiyyə ordeninə və onun qurucusu olan Şeyxə xüsusi hörmətinə görə Xacu Mürşidi nisbəsini almışdır*” [Гулueva,2010, s.38].

Xacunun ikinci mürsidi olan Şeyx Əlaüddövlə Simnani (1261-1336) Kübravilik təriqətinin mürsidlərindən olmuşdur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Xacu Simnanda, Sufiabad kəndində yaşarkən, Şeyx Əlaüddövlə Simnaninin təlimi sayəsində Ələvi görüşlərinə yiyələnmiş və bu şeirlərində görünməkdədir. Rübailərinin birində “Hər kim ki, Əli İmrani ilə olsa, Xızr kimi dirilik suyuna çatar” söyləyən Xacu Kirmani صنایع الکمال - adlı Divanında Həzrət Əliyə 70 beytdən ibarət qəsidə və “Kamalnamə” əsərində də ona çox gözəl məzmunlu bir hekayə ithaf etmişdir ki, müvafiq fəsillərdə bu haqda geniş bəhs etmişik.

Xacu Kirmani Kəbəni ziyarət etdikdən sonra Bağdad şəhərinə gəlir. 1331-32-ci illərdə Bağdad ədəbi mühiti şairin həyatında mühüm iz buraxmışdır. Burada dövrünün məşhur sufi şeyxləri ilə görüşmüş həyatına və yaradıcılığına Bağdad ədəbi mühitinin mühüm rolu olmuşdur. “Risalətül-Badiye”sində üzünü qüds aləminə tutub. Müqəddəslərlə ülfət bağladığını və hicaz məqsədilə İraqın böyükləri ilə səfərə çıxdığını söyləyir. Həmədan, Nəhavənd, Təbriz, Hicaz adlarını “Divan”ında tez-tez işlədir. “Bu möhnətli eri tərk elə və Dəclə kənarını, Bağdad yolunu tut”. Xüsusi qeyd

etmək lazımdır ki, şairin “Badiyə risaləsi”nin elmi-tənqidi mətni Tehran Universitetinin şərqşünas alimləri doktor Məhəmməd Şadrüyi Münş və doktor Mahnud Abidi tərəfindən hazırlanaraq 2020-ci ildə ilk dəfə Tehrandə çap olunmuşdur. Şair “Badiyə risaləsi”ndə yazır:

بود مرا همچو نسیم بهار
هرزه روی در شب و شبگیر کار
گه ز عجم سوی عرب تاختن
گه ز عرب ساز عجم ساختن
[Xacu, 2020, s.20]

*Mənim işim bahar eli kimi,
Gecələri hərzə gəzib dolaşmaq oldu-
Gah Əcəmdən Ərəb tərəfə yüyürmək,
Gah Ərəbdən Əcəm sazı düzəltmək.*

Xacu Kirmani “Xəmsə” halqasından ilk məsnəvisini- “Humay və Humayun” 1332-ci ildə Bağdadda qələmə almışdır. Məhəmməd Olcaytının oğlu, 9-cu Elxani hökmdarı və Xorasan valisi Əbu Səid Bahadır xana həsr olunmuş bu əsərin mövzusu türk xalq dastanlarından alınmışdır. A.Krımskinin qeyd etdiyi kimi, Xacu Kirmani “50 yaşına qədər Hülakilərə (Elxanilərə) sədaqətlə xidmət etmiş və 1332-ci ildə, yəni Əbu Səidin ölümündən üç il əvvəl, özünün romantik əsərlərindən birini Bağdadda ona həsr etmişdir” [Krımski, 1909, s.103]. Lakin Xacu Kirmaniyə “Humay və Humayun” əsərini Əbu Səidin özünə təqdim etmək nəsbə olmamış, Əbu Səid Bahadır Xanın ölümündən (1335) sonra Təbrizə gələn şair poemanı onun xələfinə - hakimiyyətdə olan Arpa xana təqdim etmişdir. Lakin az sonra Arpa xan 15 may 1336-ci ildə qətlə etirilmişdir. Görünür, bu zaman Xacu Kirmani hələ Təbrizdə imiş və Arpa xanın ölümünə mərsiyə həsr etmişdir.

Zəbihulla Səfa Xacunun məmduhları və mədhiyyə yazdığı hökmdarlar haqqında məlumat vermişdir. Onun yazdığına əsasən, “Xacu Kirmani öz dövrünün padşahlarından Sultan Əbu Səid Bahadıra (h.732), Əbu Səidin canişini Arpa xan Buğaya (h. 736), Cəlayiri hökmdarı Şeyx Həsən Elxani və onun xanımı Dilşad xatuna (h.757), Cəlaləddin şah Məsud İncuya (h.758) və onun qardaşı Hörmüz hökmdarı Məlik Qütbəddinə mədhiyyə yazmışdır” [Zəbihulla, 1980, s.896].

Cərun (Benderab-baş) hökmdarı Hörmüz Təhəmtən bin Turan şaha yazdığı mənzum bir məktubdan bəlli olur ki, şair Təbrizdən sonra bu ölkədə də olmuşdur. 1338-ci ildə Xacu vətəni Kirman şəhərinə dönür və ömrünün qalan hissəsini Kirman və Şirazda keçirir. Xacu Kirmani “Gül və Novruz” məsnəvisini Şirazda moğol hakimiyyəti illərində, yəni Əbu İshaq İncunun zamanında, 1241-ci ildə yazmışdır.

Səid Niyaz Kirmani və Bastani Parizinin araşdırmalarına əsasən, Xacunun Şiraza, Əbu İshaq İncunun sarayına getməsi - “Əbu İshaqın vəziri və Xacunun həmyerlisi İmaməddin Mahmud Kirmaninin dəvəti ilə olmuşdur” [Səid Niyaz, 1991, s.22]. Səyahətlərindən sonra saray mühitində yaşamaq məcburiyyətində qalan şairin dövrün hökmdarlarına ithaflar etməsi təbiidir.

Şairin bu dövrdəki həyatı və ədəbi mühitini şərh edərək Aqafangel Krımski yazırdı: “...Hafiz, Übeyd Zəkani və Heydərin olduğu ədəbi dairədə qoca Xacu

Kirmanı də məskunlaşaraq yaşamış və onlarla birgə mədhiyyələr yazmışdır. Onlardan fərqli olaraq, Xacu Şirazın fars – Müzəffərilərin əlinə keçməsinə qədər yaşamadı, lakin bu sülaləni çoxdan tanıyaraq tərənnüm etmiş və münasibətləri qorumuşdu” [Krimski,1909, s.104].

Məlumdur ki, Elxanilər tənəzzülə uğradıqdan sonra, 1344-cü ildə həm Təbrizdə, həm də Şirazda gərgin bir vəziyyət yaranmışdı. Hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. *“Şeyx Həsən Elxaninin ölümünü eşidən əmirlər Şiraza yürüşü təxirə salıb, Təbrizə tərəf irəlilədilər. Onlar 1344-cü ilin mart ayında (Zülqədə,744) Təbrizə yaxınlaşdılar” [Piriyev,1978,s.57].*

Həmin dövrdə yaranmış fürsətdən istifadə edərək Şirazda hakimiyyətə fars Müzəffərilər keçdi. Artıq yaşlanmış, saraydan başqa heç bir ümid eri qalmayan Xacu Kirmaninin son poeması olan “Gövhərnəmə” (1345) əsərini Müzəffərilərin vəziri, Nizamimülkün nəslindən olan Bəhaəddin bin Mahmud ünvənlaması zəruri bir haldır. Mənbələrin və tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara əsasən, Şərqi böyük filosofu və şairi Xacu Kirmani 1352-ci ildə Şirazda vəfat etmişdir. Onun qəbri İsfahan ilə Şiraz arasında erləşən Allahuəkbər boğazındadır. Özünün söylədiyi kimi, “Nizami Gəncəvinin şirin kəlamlı şagirdi” olan Xacu Kirmaninin ecəzkar sənəti dünya mədəniyyətinin söz xəzinəsində daim yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdurrezak T. (2014) Erzurumun kandilləri, Arı Sanat Yayınevi, I Basım, 608 s.
- 2 Dövlətşah S.(2002)Təzkirətüş-şüəra. Be təhqiğ o təshih:M.Abbasi, Tehran, 647 s.
3. Xacu (1971) Moqəddeme. (Ayni Kamal) Xacu-ye Kermani. Qol o Nouruz, Tehran, 297 s.
4. Xacu (1991)Xəmsə. Be təshih o moqəddeme Səid Niyaz Kermani, Daneşqədə-ye ədəbiyyat-e olum-e ensani, Daneşqah-e şəhid ba honər, 760 s.
- 5.Xacu (1995) Divan-e ğəzəliyyat-e Xacu-ye Kermani, be kuşəş-e Həmid Məzhəri, Kerman, 470s.
6. Xacu (2020) Rəsail-e Xacu.Moqəddeme, təshih o təliqat:Məhəmməd Şadruyi Münş və Mahmud Abidi, Çar-e əvvəl, Miras, Tehran (1399).
- 7.Крымский А.Е.(1909) История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. т.3, Москва, Изд., перераб. совместно с Н. Фрейтагом. 504 стр.
- 8.Kuhi Hüseyin (1927) Montəxəb-e əz divan-e ğəzəliyyat Xacu-ye Kirmani. Çar-e evvel,Tehran, Mətbəə:Xavər (1306),88 s.
- 9.Гулиева Б. (2010) Поэмы Хаджу Кермани «Самнаме» и «Хумай и Хумайун», Баку, «Элм ва тахсил», 2010, 264 стр.
10. Nəzmi Ə.T. (1989) Devist Soxənvər (Təzkire-ye əl-şüəra-ye mənzum o mənsur) Tehran, Suruş, 461 s.
- 11.Piriyev V. (1978) Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər), Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 1978, 141 səh.
12. Səid Nəfisi (1928) Tarix-e nəzm o nəsr İran dər zəban-e farsı. Do cild, Tehran.

13. Səid Niyaz (1991) Moqəddeme. Xəmsəye-Xəcu-ye Kermani, Daneşqah-e şəhid ba honər, Kerman, s. 1-30.

14. Zəbihulla Səfa (1980) Tarix-e ədəbiyyat dər İran. Celd-e sevvom, Enteşarat-e Daneşqah-e Tehran, 901 s.

NIZAMI GENCEVI VE ALI ŞİR NEVAİ'DE TOPLUMSAL DEĞERLER VE EDEBİ TEMSİLLER

Süleyman DOĞAN

Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Öğretim Üyesi, İstanbul/Türkiye.
ORCID: 0000-0003-1825-2583. Ankara/Türkiye.

Reyhana SALİMOVA

Dr., İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı doktora mezunu,
Ankara/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-1698-1275 [/yazarreyhana@gmail.com](mailto:yazarreyhana@gmail.com)

Özet. Bu çalışma, Türk-İslam düşünce tarihinin iki zirve ismi olan XII. yüzyıl şairi Nizami Gencevi ile XV. yüzyıl mütefekkeri Ali Şir Nevai'nin eserlerindeki toplumsal ve ahlaki değerleri karşılaştırmalı bir perspektifle incelemektedir. Farklı çağlarda ve coğrafyalarda yaşamalarına rağmen, her iki ismin de edebiyatı, toplumu ahlaki temelde inşa eden bir araç olarak gördüğü ve eserlerinde erdemli insan ile adil toplum idealini merkeze aldığı tezi işlenmektedir. Araştırma, Nizami'nin bireyin manevi yolculuğundan yola çıkarak evrensel bir ahlak felsefesi kurduğunu, Nevai'nin ise bu mirası devralarak onu milli bir dil bilinci ve pratik bir toplum ahlakı ile sistemleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmada adalet, bilgelik, kadın, aşk ve dil gibi temel kavramlar, iki şairin düşünce dünyasındaki benzerlikler ve farklılıklar ekseninde analiz edilmektedir. Nizami'nin hükümdar merkezli ve idealist adalet anlayışının, Nevai'de halkı da sorumluluğa katan daha pragmatik bir forma dönüştüğü gösterilmektedir. Benzer şekilde, kadın figürünün her iki şairde de dönemin kalıplarını aşarak toplumsal vicdanın ve ahlaki erdemin bir sembolü olarak yüceltildiği vurgulanmaktadır. Sonuç olarak bu bildiri, Nizami'den Nevai'ye uzanan düşünce çizgisinin, bireysel ahlaktan toplumsal adalete ve kültürel kimliğe evrilen bütüncül bir medeniyet tasavvuru sunduğunu ve bu tasavvurun günümüz dünyası için de değerli mesajlar içerdiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nizami Gencevi, Ali Şir Nevai, Ahlak Felsefesi, Toplumsal Değerler, Adalet, Türk-İslam Düşüncesi, Karşılaştırmalı Edebiyat, Medeniyet.

Abstract. This study examines the social and moral values in the works of two seminal figures in the history of Turco-Islamic thought, the 12th-century poet Nizami Ganjavi and the 15th-century thinker Ali-Shir Nava'i, from a comparative

TABRIK SO‘ZLARI

Zaxidov G’ (O‘zbekiston). Sharq tamaddunida ikki buyuk siymo: Nizomiy va Navoiy.....	4-5
Usmonov M (O‘zbekiston). Barhayot Navoiy.....	5-6
Minhojiddin Mirzo (O‘zbekiston). Adabiy do‘stlikdan boshlangan abadiy do‘stlik hamisha bardavomdir.....	6-10
Olimjon Davlatov (O‘zbekiston). Alisher Navoiy – turkiy xalqlarning ma’naviy yalovbardori.....	10-14

1-SHO‘BA: NIZOMIY VA NAVOIY IJODIDA BADIY TIMSOLLAR

Mamadaliyeva Z (O‘zbekiston). Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy pandnomalarida xoja – ko‘ngil obrazi talqinlari.....	15-23
Mamadaliyeva Z (O‘zbekiston) “Xamsa”dagi detal obrazlar.....	23-32
Hasanova Sh. (O‘zbekiston) Hudhud obrazi – komil inson timsoli.....	33-38
Ibragimova E (O‘zbekiston). Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodida badiiy timsollar.....	39-42
Hakimov M (O‘zbekiston). Navoiy g‘azaliyotida sabo obrazi.....	42-52
Tursunova F (O‘zbekiston). Alisher Navoiy va Nizomiy Ganjaviy g‘azallarida ayol timsolining madh etilishi.....	52-56
Omonov B, Ne‘matova E (O‘zbekiston). Nizomiy va Navoiy asarlarida ayol timsoli ideal muhabbat va ma’naviy poklik ramzi sifatida.....	56-63
Khujaeva Sh (O‘zbekiston). Alisher Navoiy dostonlarida tush motivining poetik funksiyalari.....	63-67
Tursunova N, Muhammadjonova X (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida soch timsolining badiiy-tasavvufiy talqinlari.....	67-71
Xakimov Sh (O‘zbekiston). Nizomiy va Navoiy ijodida badiiy timsollar.....	71-78

2-SHO‘BA: INSON FALSAFASI VA KOMILLIK G‘OYASI

Qobilova Z (O‘zbekiston). O‘zbek navoiyshunosligi taraqqiyotida Muslihiddin Muhiddinov tadqiqotlarining o‘rni.....	79-83
Qurbonov S (O‘zbekiston). Daxolar “Diloromi”.....	83-85
Siddiqov M (O‘zbekiston). Navoiyning nazira baytlari.....	85-89
Bəşirova H (Ozarbayjon). Inson falsafasi va komillik qoyasi.....	89-97
Jumanova Sh (O‘zbekiston). Alisher Navoiy ijodida tabiat tasvirining badiiy-funksional xususiyatlari.....	97-103
Amonov A (O‘zbekiston). Navoiy falsafasida inson va kamolot.....	103-108

Imomaliyeva M (O‘zbekiston). Amiriy navoiy g‘azaliga bog‘lagan muxammasining irfoniy va badiiy talqini.....	108-114
Gafurova U (O‘zbekiston). Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodida “komil inson” g‘oyasining falsafiy-badiiy talqini.....	115-120
Raxmatova O (O‘zbekiston). Zamonaviy jamiyatda komil inson g‘oyasining ahamiyati.....	120-125
Ibroximova G.S (O‘zbekiston). Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodida komil inson G‘oyasining badiiy-falsafiy talqini.....	125-132
Giyosova X (O‘zbekiston). Alisher Navoiy va jadid shoirlari ijodida inson falsafasi hamda komillik g‘oyasi.....	133-135

3-SHO‘BA: QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

Almaz Ülvî BİNNƏTOVA (Ozarbayjon) Maqsud Şeyxzadənin “Təzkiyəçilik tarixindən (Əlişir Nəvəinin azərbaycanlı təzkiyəçi şagirdi haqqında)” əsəri ideya məzmunu.....	136-142
Jabborov N. (O‘zbekiston) Qiyosiy adabiyotshunoslik masalalari Nizomiy va Navoiyning adabiy-estetik mezonini.....	142-151
Ochilov E. (O‘zbekiston) “Maxzan ul-asror” dostoni va uning tarjimasi haqida.....	151-160
Abdullayeva D (O‘zbekiston) “Maxzan ul-Asror”larda sirri botiniy.....	160-171
Əsədullasoy Mehriban (Ozarbayjon) Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvəinin Şərq ədəbi dilinin inkişafında rolu.....	171-178
Fatih Yücel (Avstriya) Hofizdan Foniyga, foniydan avniyga: tıllararo g‘azalda sukutlı o‘zlashtırish, grammatik kalka va sultonlik avtoriteti.....	178-191
Zəhra Allahverdiyeva (Ozarbayjon) “Xəmsə” müəllifi xacu kirmaninin həyatı və yaradıcılığı.....	191-199
Süleyman Doğan, Reyhana Salimova(Ozarbayjon) Nizami Gencevi ve Ali Şir Nevai’de Toplumsal Değerler ve Edebi Temsiller.....	199-214
Məmmədzadə Müjkan (Ozarbayjon) Nizami və Nəvai yaradıcılığında poetik obrazların ideya-estetik yükü.....	215-220
Abdurahmonova B. (O‘zbekiston) Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidagi maktublarning qiyosiy tahlili.....	220-225
Saidakbarova M (O‘zbekiston) “Maxzan ul-asror” va “Hayrat ul-abror” dostonlarida me’roj bayoni.....	225-231
Ahmadaliyev L (O‘zbekiston) Qo‘qon adabiy muhiti dostonchiligi rivojiga nizomiy va Navoiy ta’siri masalasi.....	232-242
Mo‘minova N (O‘zbekiston) XX asr ozarbayjon adabiyotshunosligida alisher navoiy ijodining tadqiqi.....	242-248
Qodirov A (O‘zbekiston) Nizomiy an’alarining navoiyga ta’siri masalalarining o‘rganilishi (ozarbayjon adabiyotshunosligi misolida).....	248-255

Məcidova Ş (Ozarbayjon Əlişir Nəvai yaradıcılığında təhsilə diqqət və qayğı.....	256-260
Мирзоев М (O‘zbekiston) Андешаҳои инсонпарваронаи низомии ганҷавӣ.....	260-264
Shomurodova S (O‘zbekiston) Majnun timsolining qiyosiy tadqiqi.....	264-268
Atilla Nazim oğlu Süleymanlı (Ozarbayjon) Əlişir Nəvai irsinin Erkin Vahidov Yaradıcılığında estetik və ideya yönləri.....	268-273
Shermatov N. (O‘zbekiston) Xamsa dostonlarida adolatli shoh timsoli.....	273-280
Melikuziyev U (O‘zbekiston). Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida navoiyga izdoshlik an‘anasi (Mirzo Xayrullo Ho‘qandiy ijodi misolida).....	280-286
Шерифетдинова З (O‘zbekiston) Художественные параллели в наследии Навои и Пушкина.....	286-291
Ergasheva S (O‘zbekiston) O‘zbek-turk adabiy tarjimasida pragmatik strategiyalar.....	291-295
Payg‘amova Sh. (O‘zbekiston) Navoiy va Amiriy ijodida xalqona urf-odatların badiiy talqini.....	295-301
Ziiauddinova G (O‘zbekiston) Muhiddin Omon ijodida Alisher Navoiy an‘analari.....	301-305

4-SHO‘BA: IJTIMOIIY-FALSAFIY G‘OYALAR

Faiq ƏLƏKBƏRLI (Ozarbayjon) Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvainin dünyagörüşündə İnsanlıq fəlsəfəsi-Türk təlimi.....	306-321
Qobilova E (O‘zbekiston). Musiqa vositasida yoshlarni ma‘naviy dunyoqarashini shakllantirishda Alisher Navoiy asarlarining ahamiyati.....	321-325
Tursunova N (O‘zbekiston). Alisher Navoiy falsafiy g‘oyalarining Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy ijodidagi ijtimoiy ifodasi.....	326-331
Teshaboyeva Z, Shukurova M (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari Aziz Qayumov talqinida	331-334
Xasanova M (O‘zbekiston). Alisher Navoiy qarashlarida ilm va axloq uyg‘unligi komil inson timsoli sifatida	334-336
Madumarova M (O‘zbekiston). Umuminsoniy qadriyatlar va inson hayotining dolzarb muammolari	337-341
Umurzakova K (O‘zbekiston). Mumtoz adabiy me‘yor va zamonaviy yoshlar nutqi: madaniy tafovutlar.....	341-346
Isroilova S (O‘zbekiston). Alisher Navoiyning asarlarida psixologik qarashlar.....	346-352
Javharova N, Mirzaaliyeva G (O‘zbekiston). Axloqiy yetuklik tushunchasi navoiy tafakkurida.....	352-358
Isaqulova A (O‘zbekiston). “Hayrat ul-abror” dostonida ko‘ngil tushunchasining semantik va axloqiy-falsafiy talqini	358-363

Jamoliddinov M (O‘zbekiston). Amir Navoiy, shoh va shoir Bobur ijodida hamda zamonaviy adabiyotda Vatan mavzusi.....363-366

5-SHO‘BA. JAHON ADABIYOTI KONTEKSTIDA NIZOMIY VA NAVOIY MEROSI

- Dr.Ali Kamil Qizilbosh (Pokiston).** Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asariga bir nazar.....367-376
- Hamroyeva O (O‘zbekiston).** Turkiy qofiya takomilida navoiyning o‘rni.....376-382
- Otajonov N, Abdullayeva B (O‘zbekiston).** “Yetti iqlimga mashhur”.....382-386
- Boltabayev S (Turkiya).** Navoiy asarlari matnlarida talaffuz belgilari bir qo‘lyozma misolida.....386-395
- Fəxriyyə ISAYEVA(Ozarbayjon).** Əlişir Nəvai yaradıcılığına kulturoloji baxış.....396-398
- Oripova G (O‘zbekiston).** Alisher Navoiy lirikasi: janrlar taraqqiyoti.....399-404
- Djamolov Jumaboy Xisenovich (O‘zbekiston).** Zullisonayn shoir.....405-411
- Geelhwan KO (Janubiy Koreya).** The effective translation of Alisher Navoi's ghazals.....411-422
- Maimaitijiang Aishan (Xitoy).** Alisher Navoiy asarlarining Xitoyda tarjima qilinishi va tarqalishi (1949-yildan hozirgacha).....422-429
- Omonov B, Soliyeva A (O‘zbekiston).** Nizomiy va Navoiy asarlarining jahon tillariga tarjima qilinishidagi muammo va yutuqlar.....429-434
- Parmonov A (O‘zbekiston).** Xorij sharqshunosligida Alisher Navoiy merosining ilmiy talqini.....434-441

6-SHO‘BA: ALISHER NAVOIY ASARLARINING O‘QITILISHI VA TIL XUSUSIYATLARI

- Kemal Yavuz Ataman (Turkiya).** Ali Şir nevâyî’nin türk dili ve halkin dili tercihinin Kuranî temelleri.....442-452
- Apishova Bazargul To‘qto‘sunovna (Qirg‘iziston).** Alisher Navoiy va uning asarlarida so‘z, til masalalarining aks ettirilishi.....452-460
- Rahmonov G‘ (O‘zbekiston).** Alisher Navoiyning sinonimlardan foydalanish mahorati (“Hayrat ul-abror” dostoni misolida).....460-463
- Ergashev M, Mirmusayev M (O‘zbekiston).** Comparative analysis of linguistic-multiple means in Alisher Navais work “muhokamat lugatayn”.....463-467
- Yuldashev S (O‘zbekiston).** Alisher Navoiy merosida nutqiy muloqot madaniyati va komil inson konsepsiyasi.....467-472

Eshonqulova G, Sobirjonova D (O‘zbekiston). Nizomiy va Navoiy ijodida ruhiy reabilitatsiya va komillik psixofalsafasi.....	472-477
Gholamreza Razmi Məxzənül-Əsrar ilə Heyrətül-Əbrar hekayələrində ədalət qayğisi.....	477-484
Shamsiddinova S (O‘zbekiston). Navoiyning pedagogik qarashlari va ularni zamonaviy ta’limga integratsiya qilishning innovatsion yechimlari (oliy ta’lim misolida).....	485-489